

Adrianna Szczerba

Dom

uczonych

*Kamienica
przy ul. Uniwersyteckiej 3
w Łodzi w latach 1945–2017*



Dom

uczonych

Kamienica

przy ul. Uniwersyteckiej 3

w Łodzi w latach 1945–2017



WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Adrianna Szczerba

Dom uczonych

Kamienica

**przy ul. Uniwersyteckiej 3
w Łodzi w latach 1945–2017**

Adrianna Szczerba – Uniwersytet Łódzki, Wydział Filozoficzno-Historyczny, Instytut Archeologii
Katedra Archeologii Historycznej i Bronioznawstwa
90-131 Łódź, ul. Naturowicza 65

RECENZENT

Maria Blomberg

REDAKTOR INICJUJĄCY

Iwona Gos

REDAKTOR WYDAWNICTWA UŁ

Bogusław Pielat

SKŁAD I ŁAMANIE

AGENT PR

PROJEKT OKŁADKI

Katarzyna Turkowska

Zdjęcie wykorzystane na okładce pochodzi z Archiwum Uniwersytetu Łódzkiego

© Copyright by Adrianna Szczerba, Łódź 2019

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2019

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. W.08687.18.0.M

Ark. wyd. 16,0; ark. druk. 18,0

ISBN 978-83-8142-151-5

e-ISBN 978-83-8142-152-2

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

90-131 Łódź, ul. Lindleya 8

www.wydawnictwo.uni.lodz.pl

e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl

tel. (42) 665 58 63

*Śp. Panu Profesorowi Leszkowi Kajzerowi,
który zachęcił mnie do zbadania historii kamienicy
przy ul. Uniwersyteckiej 3 w Łodzi*

SPIS TREŚCI

Wprowadzenie	9
Rozdział I	
Uniwersytet robotniczego miasta	11
1. Mapa akademicka Polski po II wojnie światowej.....	11
2. Spór o kształt Uniwersytetu Łódzkiego.....	17
3. „Wóz ruszył w drogę”	20
4. Rektor Tadeusz Kotarbiński i nowa wizja Uniwersytetu Łódzkiego	22
5. „Okres dezorganizacyjny”	27
Rozdział II	
Topografia Uniwersytetu Łódzkiego w pierwszych latach jego funkcjonowania	29
1. Budowa bazy lokalowej	29
2. Matecznik Uniwersytetu Łódzkiego	42
Rozdział III	
Lokatorzy kamienicy przy ul. Trębackiej/Uniwersyteckiej 3 w latach czterdziestych	45
1. Parter. Dawni i nowi lokatorzy	45
2. I piętro. Członkowie Komitetu Organizacyjnego Uniwersytetu Państwowego w Łodzi	74
3. II piętro. Organizator Wydziału Humanistycznego UŁ i chemicy zaangażowani w obronność kraju	83
4. III piętro. Kierownik hotelu dla uczonych – trudna funkcja na trudny czas. Najpopularniejszy profesor Łodzi.....	100
5. IV piętro. Centrum socjologiczne Polski	110

Rozdział IV

Lata pięćdziesiąte na Uniwersyteckiej 3	137
1. Uniwersytet prowincjonalny	137
2. Stalinowskie „czystki” w nauce polskiej: do zmiany „nieprawomyślni” uczeni i „burżuazyjne” kierunki	142
3. Wyprowadzki	152
4. Nowi lokatorzy	154
5. „Odwilż w nauce”	190
6. „Odwilżowe” zmiany na Uniwersyteckiej 3	193
7. Powrót do praktyk „okresu minionego”	197

Rozdział V

Lata sześćdziesiąte, siedemdziesiąte i osiemdziesiąte na Uniwersyteckiej 3	203
1. Lata sześćdziesiąte. Wyprowadzki i nowi lokatorzy	203
2. Marzec '68	211
3. Lata siedemdziesiąte. Pedagogika przejmuje budynek	215
4. Uniwersytecka 3 w latach osiemdziesiątych	219

Rozdział VI

Piwnice	225
Zamiast zakończenia	227
Bibliografia	229
Spis rycin	249
Spis tabel i map	253
Aneksy	255
Opis planów kamienicy przy ul. Uniwersyteckiej 3 w Łodzi	255
Spis planów	256
Plany	257
Indeks osób	275
Od Redakcji	287

WPROWADZENIE

Kamienica przy ul. Uniwersyteckiej 3 w Łodzi została zbudowana w latach dwudziestych minionego stulecia według projektu Wiesława Lisowskiego (1884–1954), jednego z najwybitniejszych architektów Łodzi międzywojennej. Pierwotnie służyła jako dom nauczycieli Szkoły Zgromadzenia Kupców miasta Łodzi¹, funkcjonującej w latach 1898–1939. Szkoła po wojnie nie wznowiła działalności, a jej budynki (kamienicę przy ul. Trębackiej/Uniwersyteckiej 3 oraz gmach szkolny przy ul. Narutowicza 68) pozyskał organizujący się w 1945 r. Uniwersytet Łódzki.

W gmachu szkolnym umieszczono zakłady naukowe UŁ, natomiast znajdujące się w kamienicy mieszkania pierwotnie przeznaczono dla członków Komitetu Organizacyjnego Uniwersytetu Łódzkiego oraz organizatorów wydziałów. Trudności lokalowe UŁ, z którymi uczelnia borykała się od samego początku, sprawiły, że w kamienicy (nierzadko w mieszkaniach prywatnych) ulokowano również zakłady naukowe. Z czasem przeważyła tendencja do stopniowego wyprowadzania prywatnych lokatorów na rzecz wprowadzania do budynku zakładów naukowych, niemniej aż do początku lat dziewięćdziesiątych XX w. przenikały się tu przestrzeń prywatna i publiczna, tworząc szczególną, niepowtarzalną atmosferę. Dom uczonych przy ul. Uniwersyteckiej 3 jest interesującym miejscem również z punktu widzenia przekształceń samej uczelni – jak w soczewce widać w jego historii wzloty i upadki Uniwersytetu Łódzkiego w czasach PRL-u.

Pomijając wstęp i zakończenie, praca składa się z sześciu rozdziałów. W pierwszym z nich przybliżam kulisy narodzin Uniwersytetu Łódzkiego, a w szczególności toczony wówczas spory o koncepcję organizowanej uczelni. Rozdział drugi, dotyczący trudności UŁ w budowaniu bazy lokalowej w pierwszych latach jego funkcjonowania, posłużył mi jako tło do ukazania miejsca Uniwersyteckiej 3 na mapie topograficznej Uniwersytetu Łódzkiego.

W kolejnych trzech rozdziałach, stanowiących zasadniczą część niniejszej książki, przedstawiam sytuację lokatorską kamienicy w latach czterdziestych, tj. w okresie instalowania się w Polsce władzy komunistycznej, następnie

¹ O historii powstania kamienicy i jej międzywojennych lokatorach w: A. Szczerba, *Szkoła Zgromadzenia Kupców miasta Łodzi (1898–1939)*, Wydawnictwo UŁ, Łódź 2015.

w latach pięćdziesiątych (w mrocznych czasach stalinizmu, a potem w okresie tzw. odwilży popaździernikowej) i wreszcie, łącznie, w latach sześćdziesiątych, siedemdziesiątych i osiemdziesiątych (w okresach przełomów politycznych: marca 68' i jego skutków, „karnawału Solidarności” i stanu wojennego). Ostatni rozdział poświęcam piwnicom kamienicy, które wykorzystano na dodatkowe pomieszczenia mieszkalne oraz magazynowe. Sytuację lokatorską w każdym z powyższych okresów przedstawiam również graficznie na planach budynku, które znajdują się w aneksach. Ważnym uzupełnieniem opowieści o lokatorach kamienicy są fotografie, w większości wykonane na Uniwersyteckiej 3 w latach czterdziestych i pięćdziesiątych.

Odtworzenie sytuacji lokatorskiej kamienicy było możliwe przede wszystkim dzięki wykorzystaniu kart meldunkowych, znajdujących się w „teczce budynku” w Rektoracie Uniwersytetu Łódzkiego (w tym miejscu składam podziękowania Janinie Ochrytkow za pomoc w kwerendzie). Rekonstruując historię kamienicy przy ul. Uniwersyteckiej 3 posiłkowałam się również wspomnieniami ludzi związanych z tym budynkiem zawodowo lub prywatnie. Cennych informacji udzielili mi: śp. pani profesor Krystyna Lutyńska, śp. pani profesor Bronisława Kopczyńska-Jaworska, pani profesor Olga Czerniawska, pani profesor Wanda Nowakowska, pani profesor Anna Matuchniak-Krasuska, pani profesor Anna Kubiak, pan profesor Ignacy Ryszard Danko, pan doktor Józef Macjon, pan doktor Marcin Piotrowski oraz pani Paula Gamus.

Nieocenioną pomocą w pracy nad książką służyli mi również: dyrektor Archiwum Uniwersytetu Łódzkiego pan doktor Dariusz Klemantowicz oraz pracownicy Archiwum UŁ, pani Jolanta Stasiak, pracownica Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie, pan profesor Włodzimierz Winclawski, opiekun Archiwum Socjologii Polskiej przy Instytucie Socjologii UMK w Toruniu, pani doktor Agata Zysiak, pani profesor Kaja Kaźmierska, pan profesor Rafał Stobiecki i uczestnicy seminarium Katedry Historii Historiografii i Nauk Pomocniczych Historii IHUŁ, śp. pan profesor Leszek Kajzer i uczestnicy seminarium Katedry Archeologii Historycznej IAUŁ, pani profesor Anna Marciniak-Kajzer i uczestnicy seminarium Katedry Archeologii Historycznej i Bronioznawstwa IA UŁ.

Szczególne podziękowania składam panu doktorowi Rafałowi Majdzie, kanclerzowi Uniwersytetu Łódzkiego, za pomoc w sfinansowaniu publikacji książki, Joannie Gołębiowskiej za opracowanie graficzne mapy topograficznej Uniwersytetu Łódzkiego w pierwszych latach jego funkcjonowania, Tomaszowi Golcowi, który opracował graficznie plany zamieszczone w książce (cierpliwie nanosząc kolejne poprawki), Katarzynie Badowskiej, pierwszej czytelniczce poszczególnych rozdziałów oraz pani profesor Marii Magdalenie Blombergowej – recenzentce książki, za cenne uwagi krytyczne, które pozwoliły mi ulepszyć całą pracę.

ROZDZIAŁ I

UNIwersytet Robotniczego Miasta¹

1. Mapa akademicka Polski po II wojnie światowej

Rok 1945. Trwała ofensywa styczniowa oddziałów Armii Czerwonej i Ludowego Wojska Polskiego przeciwko wojskom niemieckim w ramach operacji wiślańsko-odrzańskiej, gdy w wyzwolonej 19 stycznia Łodzi przystąpiono do organizowania szkolnictwa wyższego. Podobne zabiegi podejmowano w przeszłości już kilkakrotnie, po raz pierwszy w latach sześćdziesiątych XIX w., ale wszystkie te próby, niezależnie czy decyzje podejmowały władze carskie, czy rząd II RP, kończyły się niepowodzeniem². Paradoksalnie, nowa rzeczywistość społeczno-polityczna narzucona Polsce przez decyzje konferencji Wielkiej Trójki w Jałcie i Poczdamie przyniosła Łodzi szansę na realizację artykułowanych od dawna aspiracji akademickich. Nie bez znaczenia dla władz komunistycznych okazał się przemysłowy i robotniczy charakter Łodzi (wcześniej jedna z przyczyn niepowodzeń w działaniach na rzecz organizacji szkolnictwa wyższego w „polskim Manchesterze”). Powołanie uniwersytetu w Łodzi – mieście robotników, w których imieniu komuniści przejmowali władzę, miało bowiem wymiar propagandowy nie do przecenienia. W tym przypadku chodziło o „wyrównanie rachunku krzywd kapitalistycznej przeszłości” i danie miastu nowych szans rozwoju³. Jednocześnie miał to być

¹ T. Kotarbiński, *Uniwersytet robotniczego miasta*, „Dziennik Ludowy” 1946, nr 38 (158) z 8.02, s. 3. Artykuł jest streszczeniem przemówienia T. Kotarbińskiego, które wygłosił podczas inauguracji roku akademickiego w UŁ w dn. 13 stycznia 1946 r.

² M. Bandurka, *Łodzianie w drodze do szkolnictwa wyższego*, [w:] *Rola nauczycieli łódzkich w tworzeniu dziedzictwa kulturowego Łodzi*, red. S. Gala, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź 1998, s. 289–297; B. Baranowski, R. Kaczmarek, *Starania Łodzi o wyższą szkołę*, [w:] *Materiały do dziejów Uniwersytetu Łódzkiego (1945–1950)*, red. B. Baranowski, K. Duda-Dziewierz, Uniwersytet Łódzki, Łódź 1952, s. 11–27; K. Baranowski, *Początki Łodzi akademickiej*, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź 1993, s. 7–92; J. Kuciński, *Rodowód wyższych szkół w Łodzi (XV–XX w.)*, „Kronika. Pismo Uniwersytetu Łódzkiego. Numer specjalny” [red. C. Domański], 1995, R. V, nr 3 (30), s. 3–6.

³ T. Chróścielewski, *W miejsce zleconego wstępu*, [w:] *Tranzytem przez Łódź*, red. I. Bołtuć-Staszewska, Wydawnictwo UŁ, Łódź 1964, s. 14.

symbol demokratycznych i egalitarnych przemian niesionych przez projekt budowy nowej Polski⁴.

Zmiany terytorialne, a także potrzeba szybkiego nadrobienia strat wojennych i wypełnienia „luk” kadrowych pociągnęły za sobą przekształcenia na mapie polskiego szkolnictwa wyższego⁵. Wilno i Lwów znalazły się poza granicami Polski. O ciągłości tradycji akademickich można było więc mówić jedynie w przypadku Krakowa, Poznania, Lublina (KUL) oraz Warszawy (odbudowa szkół wyższych w stolicy odbywała się w najtrudniejszych warunkach). Nowe uczelnie zamierzano rozwijać przede wszystkim na tzw. Ziemiach Odzyskanych (powstanie silnych ośrodków nauki i kultury polskiej miało przyspieszyć integrację wspomnianych terenów z resztą państwa), ale w miarę możliwości uwzględniano również ambicje innych regionów (z propozycjami utworzenia różnego typu uczelni wystąpiły: Białystok, Częstochowa, Katowice, Kielce, Kraków, Łódź, Poznań, Radom, Toruń i Zakopane). Pierwszy zarys planu odbudowy i rozbudowy sieci szkół wyższych minister oświaty Stanisław Skrzeszewski (1901–1978) przedstawił w Łodzi, na konferencji prasowej zorganizowanej 11 marca 1945 r. W swoim wystąpieniu zapowiedział on niemal trzykrotny wzrost liczby politechnik w porównaniu z okresem międzywojennym oraz ściśle ich powiązanie z ośrodkami przemysłowymi. Natomiast w znacznie skromniejszym wymiarze zamierzano powoływać uniwersytety⁶. Ustalona na wewnętrznej konferencji w Ministerstwie Oświaty w maju 1945 r. ogólna liczna uniwersytetów została nieznacznie powiększona w stosunku do okresu międzywojennego (tab. 1). W sumie w latach 1944–1947 uruchomiono 22 uczelnie akademickie (w tym osiem uniwersytetów) i 36 nieakademickich (tab. 1). Łódź, która przed wojną uchodziła za „intelektualną pustynię” i „miasto interesu” bez akademickiego potencjału, wyrosła wówczas na jeden z największych ośrodków szkolnictwa wyższego w Polsce – w ciągu kilku miesięcy 1945 r., nie licząc seminarium duchownego, powstało tutaj dziewięć uczelni (trzy akademickie i sześć nieakademickich), w tym uniwersytet z wydziałami medycznymi oraz politechnika (tab. 1).

⁴ Por. A. Zysiak, *Punkty za pochodzenie. Powojenna modernizacja i uniwersytet w robotniczym mieście*, Nomos, Kraków 2016.

⁵ J. Chodakowska, *Rozwój szkół wyższych w Polsce Ludowej w latach 1944–1951*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1981; B. Karasiewicz, *Odbudowa szkolnictwa wyższego w Polsce ludowej w latach 1944–1948*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1976.

⁶ B. Lam, *Stan i perspektywy polskiego szkolnictwa*, „Rzeczpospolita” 1945, nr 68 (208), s. 3.

Tabela 1. Sieć szkół wyższych w Polsce w dwudziestoleciu międzywojennym i w latach 1944–1947

Sieć szkół wyższych w Polsce międzywojennej	Sieć szkół wyższych w latach 1944–1947
1	2
<p>Warszawa Uniwersytet Warszawski, Politechnika Warszawska, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego, Wyższa Szkoła Handlowa (Szkoła Główna Handlowa), Państwowy Instytut Dentystyczny (Akademia Stomatologiczna), Wolna Wszechnica Polska, Szkoła Nauk Politycznych, Szkoła Wschodniozawczą, Wyższa Szkoła Dziennikarstwa, Akademia Sztuk Pięknych</p>	<p>Warszawa Uczelnie akademickie: Uniwersytet Warszawski, Politechnika Warszawska, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego, Szkoła Główna Handlowa, Akademia Stomatologiczna, Akademia Nauk Politycznych, Akademia Sztuk Pięknych, Akademia Sztabu Generalnego Uczelnie nieakademickie: Szkoła Inżynierska im. H. Wawelberga i S. Rotwanda, Akademia Wychowania Fizycznego, Wyższa Szkoła Aktorska, Wyższa Szkoła Muzyczna</p>
<p>Kraków Uniwersytet Jagielloński, Akademia Górnicza, Akademia Sztuk Pięknych, Wyższe Studium Handlowe</p>	<p>Kraków Uczelnie akademickie: Uniwersytet Jagielloński, Akademia Górnicza, Akademia Sztuk Pięknych Uczelnie nieakademickie: Akademia Handlowa, Wyższa Szkoła Aktorska, Wyższa Szkoła Pedagogiczna, Wyższa Szkoła Muzyczna, Wyższa Szkoła Nauk Społecznych TUR</p>
<p>Poznań Uniwersytet Poznański, Wyższa Szkoła Handlowa</p>	<p>Poznań Uczelnie akademickie: Uniwersytet Poznański Uczelnie nieakademickie: Akademia Handlowa, Szkoła Inżynierska im. H. Wawelberga i S. Rotwanda, Wyższa Szkoła Muzyczna, Wyższa Szkoła Operowa</p>
<p>Lwów Uniwersytet Jana Kazimierza, Politechnika Lwowska, Akademia Medycyny Weterynaryjnej, Wyższa Szkoła dla Handlu Zagranicznego</p>	

Tabela 1 cd.

1	2
<p>Wilno Uniwersytet Stefana Batorego, Szkoła Nauk Politycznych</p>	
<p>Lublin Katolicki Uniwersytet Lubelski</p>	<p>Lublin Uczelnie akademickie: Katolicki Uniwersytet Lubelski, Uniwersytet Marii Skłodowskiej-Curie</p>
<p>Łódź Oddział Łódzki Wolnej Wszechnicy Polskiej</p>	<p>Łódź Uczelnie akademickie: Uniwersytet Łódzki, Politechnika Łódzka, Filia Warszawskiej Szkoły Głównej Handlowej Uczelnie nieakademickie: Wyższa Szkoła Gospodarstwa Wiejskiego, Wyższa Szkoła Pedagogiczna, Wyższa Szkoła Muzyczna, Wyższa Szkoła Sztuk Pięknych, Wyższa Szkoła Aktorska, Wyższa Szkoła Nauk Administracyjnych</p>
	<p>Szczecin Uczelnie nieakademickie: Szkoła Inżynierska, Akademia Handlowa (filia poznańskiej AH)</p>
	<p>Gdańsk – Sopot Uczelnie akademickie: Politechnika Gdańska, Akademia Medyczna Uczelnie nieakademickie: Wyższa Szkoła Pedagogiczna, Wyższa Szkoła Handlu Morskiego, Wyższa Szkoła Sztuk Plastycznych, Wyższa Szkoła Muzyczna, Akademia Nauk Politycznych (filia warszawskiej ANP)</p>
	<p>Olsztyn Uczelnie nieakademickie: Wyższa Szkoła Administracyjno-Prawna (od 1946 r. filia toruńskiego UMK)</p>

1	2
	Toruń Uczelnie akademickie: Uniwersytet Mikołaja Kopernika
	Gliwice – Katowice Uczelnie akademickie: Politechnika Śląska w Gliwicach Uczelnie nieakademickie: Wyższa Szkoła Nauk Społeczno-Gospodarczych, Instytut Pedagogiczny, Wyższa Szkoła Muzyczna, Wyższa Szkoła Sztuk Plastycznych
	Wrocław Uczelnie akademickie: Uniwersytet Wrocławski Uczelnie nieakademickie: Akademia Handlowa, Wyższa Szkoła Sztuk Pięknych, Wyższa Szkoła Muzyczna
	Cieszyn Uczelnie nieakademickie: Wyższa Szkoła Gospodarstwa Wiejskiego
	Częstochowa Uczelnie nieakademickie: Wyższa Szkoła Administracyjno-Handlowa

Źródło: oprac. na podstawie: J. Chodakowska, *Rozwój szkół wyższych w Polsce Ludowej w latach 1944–1951*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1981; A. Bajerski, *Szkolnictwo wyższe w międzywojennej Polsce. Ujęcie geograficzne*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Adama Mickiewicza, Poznań 2016.

Na podstawie dostępnych źródeł trudno jednoznacznie stwierdzić, kto był pomysłodawcą powołania w Łodzi uniwersytetu, jak również dokładnie odtworzyć etapy jego powstawania⁷. Bez wątplenia istotny wpływ na tę decyzję miała

⁷ O początkach Uniwersytetu Łódzkiego pisali: B. Baranowski, K. Baranowski, *Pierwsze lata Uniwersytetu Łódzkiego (1945–1949)*, Wydawnictwo UŁ, Łódź 1985, s. 20–33; K. Baranowski, *Początki Łodzi akademickiej...*, s. 97–105; K. Baranowski, *Koncepcje utworzenia szkoły wyższej w Łodzi w czasie okupacji i w pierwszych miesiącach Polski Ludowej*, [w:] K. Baranowski, *Geneza Politechniki Łódzkiej*, „Zeszyty Historyczne Politechniki Łódzkiej”, Politechnika Łódzka. Rektorska Komisja Historyczna,

aktywność łódzkiej inteligencji, wywodzącej się z dawnej Wolnej Wszechnicy Polskiej, wspieranej przez ludzi przybyłych do miasta po zakończeniu wojny. Nie sposób jednak też zaprzeczyć, że awans Łodzi do rangi ośrodka akademickiego w dużym stopniu wynikał z ogromnych zniszczeń Warszawy (w przeszłości bliskość stolicy, ważnego ośrodka akademickiego, była argumentem przeciw organizowaniu szkół wyższych w Łodzi). Jak wiadomo, plany jej odbudowy wiązały się z tymczasową relokacją wielu instytucji państwowych i kulturalnych. Ich losy początkowo związane z Lublinem, ostatecznie z Łodzią, miastem położonym w centrum kraju, w bliskim sąsiedztwie Warszawy, mało zniszczonym w czasie działań wojennych. Tutaj zamierzano również przenieść stołeczne szkoły wyższe (w prasie pojawiły się informacje, że w Warszawie nie będą na razie uruchamiane uczelnie oraz wypowiedź wiceministra Władysława Bieńkowskiego (1906–1991) o skupieniu w Łodzi „najlepszych sił Uniwersytetu Warszawskiego”⁸). Według wstępnych planów uczelnie łódzkie miały być organizowane stopniowo, po powrocie szkół warszawskich do odbudowanej stolicy. Projekt upadł wobec zdecydowanego stanowiska Łodzi, ambitnie dążącej do utworzenia własnych uczelni. Sprzyjającą okolicznością dla postulatów łódzkich był także sprzeciw profesury warszawskiej w sprawie przeniesienia stołecznych szkół wyższych do Łodzi oraz ich działania na rzecz reaktywowania uczelni w Warszawie, co w konsekwencji rzutowało na stosunek ministerstwa do postulatów łódzkich⁹.

Łódź 2007, s. 27–33; Z. S. Dylak, *Uniwersytet Łódzki w pierwszej fazie organizacji*, „Życie Szkoły Wyższej” 1987, nr 3, s. 69–84; J. Muszkowski, *Komitet organizacyjny uczelni państwowej w Łodzi (marzec–czerwiec 1945 roku)*, [w:] *Materiały do dziejów Uniwersytetu Łódzkiego...*, s. 29–37; J. Kita, S. Pytlas, *Uniwersytet Łódzki w latach 1945–1995*, Wydawnictwo UŁ, Łódź 1995; K. Lesiakowski, *Łódź akademicka – powstanie, tendencje rozwojowe, znaczenie (1945–1980)*, [w:] *Łódzki strajk studencki styczeń–luty 1981. Spojrzenie po latach*, red. K. Lesiakowski, Narodowe Centrum Kultury, Wydawnictwo UŁ, Łódź–Warszawa 2014, s. 11–18; A. Nadolski, *Zarys rozwoju Uniwersytetu Łódzkiego*, [w:] *Uniwersytet Łódzki 1945–1970*, red. A. Kłoskowska, Wydawnictwo UŁ, Łódź 1970, s. 11–20; W. Puś, *Zarys historii Uniwersytetu Łódzkiego 1945–2015*, Wydawnictwo UŁ, Łódź 2015, s. 11–17; J. Szczepański, *Koncepcje i perspektywy rozwoju Uniwersytetu Łódzkiego*, [w:] *Uniwersytet Łódzki 1945–1970...*, s. 21–30; K. Śreniowska, *Uniwersytet Łódzki. W XV rocznicę jego powstania*, „Życie Szkoły Wyższej” 1960, nr 1, s. 104–121.

⁸ B. Brzosek, *Życie społeczne Uniwersytetu 1945–89*, [w:] *Dzieje Uniwersytetu Warszawskiego po 1945 r. Monumenta Universitatis Varsaviensis 1816–2016*, Wydawnictwo UW, Warszawa 2016, s. 29.

⁹ *Ibidem*, s. 29–31.

2. Spór o kształt Uniwersytetu Łódzkiego

W kwestii organizacji Uniwersytetu Łódzkiego i jego misji od samego początku ścierały się różne koncepcje. Wczesną wiosną 1945 r. rywalizowali ze sobą na tym polu Bolesław Wilanowski (1885–1952)¹⁰, profesor Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie i Teodor Vieweger (1888–1945)¹¹, rektor Wolnej Wszechnicy Polskiej. Projekt tego pierwszego przewidywał wielki uniwersytet z szesnastoma, a nawet więcej wydziałami. Drugi nosił się z zamiarem odbudowy Wolnej Wszechnicy Polskiej¹² i podniesienia jej do rangi uniwersytetu. Obaj uczeni zorganizowali swoje sekretariaty w Grand Hotelu przy ul. Piotrkowskiej 72.

Historyk Bohdan Baranowski¹³ wspominał:

Pracownicy naukowcy przybywający do Łodzi przeważnie starali się otrzymać zaangażowanie zarówno w jednym, jak i w drugim ośrodku organizacyjnym. Nie zawsze jednak to było możliwe. Za radą osób znajdujących się w podobnej jak i ja sytuacji zgłosiłem się do prof. Wilanowskiego, który po kilku minutach rozmowy obiecał mnie zaangażować jako adiunkta. Z kolei udałem się na inne piętro hotelowego budynku, na którym urzędował sekretariat rektora Viewegera. I oto mogłem się przekonać, że istniały jakieś dziwne nici łączące w nieoficjalny sposób

¹⁰ **Bolesław Wilanowski**, prawnik i teolog. W latach 1919–1939 wykładał na Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie, najpierw jako zastępca profesora, od 1 VII 1920 r. jako profesor nadzwyczajny, a od 1927 r. – profesor zwyczajny. W latach 1937–1939 pełnił funkcję dziekana Wydziału Prawa i Nauk Społecznych. Podczas okupacji przebywał w Łodzi, gdzie przewodniczył konspiracyjnej Komisji Organizacji Szkolnictwa Wyższego w Łodzi. Organizator Uniwersytetu Łódzkiego. W latach 1946–1948 był dziekanem Wydziału Prawa UŁ. Początkowo kierował Katedrą Prawa Kościelnego, a od jesieni 1946 r., w związku z jej likwidacją, Katedrą Historii Prawa na Zachodzie Europy. Decyzją z dnia 31 X 1950 r. został przeniesiony w stan spoczynku. Początkowo B. Wilanowski pisał prace naukowe na tematy biblijne i patrystyczne, ale od 1925 r. interesowało go prawie wyłącznie prawo kanoniczne. Za: J. R. Bar, *Prof. Bolesław Wilanowski (30 I 1885 – 4 X 1952)*, „Prawo Kanoniczne: Kwartalnik Prawno-Historyczny” 1979, nr 22/1–2, s. 259–263 (artykuł zawiera bibliografię prac B. Wilanowskiego).

¹¹ **Teodor Vieweger**, biolog, od 1920 r. profesor nadzwyczajny Wolnej Wszechnicy Polskiej w Warszawie. W latach 1920–1939 zajmował stanowisko kierownika Katedry Fizjologii Zwierząt, w roku akademickim 1924–1925 pełnił funkcję dziekana Wydziału Matematyczno-Przyrodniczego, a od 1925 do 1939 r. rektora WWP.

¹² **Wolna Wszechnica Polska** – pierwotnie stowarzyszenie oświatowe (od 1933 r. prywatna szkoła wyższa), posiadające w latach 1928–1939 swoją filię w Łodzi.

¹³ **Bohdan Baranowski** (1915–1993), historyk, orientalista, regionalista, profesor nauk humanistycznych, nauczyciel akademicki Uniwersytetu Łódzkiego.

obydwa sekretariaty. Dawny rektor Wolnej Wszechnicy, który chciał oprzeć nową uczelnię głównie o zespół pracowników związanych w okresie przedwojennym z kierowaną przez siebie placówką, niezbyt chętnie odnosił się do osób zatrudnionych poprzednio w innych uczelniach, a w szczególności w Uniwersytecie Warszawskim. Do sprawy zaangażowania mnie do pracy odniósł się wyraźnie negatywnie. Jednocześnie postawił mi zarzut, że zarejestrowałem się już u prof. Wilanowskiego, który jakoby nie posiadał „żadnych uprawnień”¹⁴ do zajmowania się sprawą organizacji przyszłego uniwersytetu. Mimo tej odmowy postanowiłem spokojnie czekać na dalszy bieg wypadków¹⁵.

W świetle wydarzeń, które nastąpiły w kolejnych tygodniach, decyzja ta okazała się słuszna. 7 lutego skłóceniu uczeni spotkali się na wspólnej konferencji, podczas której wypracowano pewnego rodzaju kompromisowy projekt (trzonem uczelni miała zostać Wszechnica, rozbudowana o wydziały proponowane przez B. Wilanowskiego), choć spór o kształt przyszłej szkoły wyższej daleki był jeszcze od zakończenia. W przypadku T. Viewegera chodziło bowiem nie tylko o warunki realizacji tych czy innych planów, ale przede wszystkim o utrzymanie tradycji WWP. Jak pisał Jan Muszkowski (1882–1953), jeden z organizatorów UŁ:

Walka o charakter powstającej uczelni, tocząca się pomiędzy rektorem Viewegerem a dziekanem Wilanowskim, była poniekąd kontynuacją sporu prowadzonego w łonie WWP od jej założenia w okresie „wolnościowym” ok. 1907 r. [...] Chodziło mianowicie o to, czy WWP ma dążyć do przedzierzgnięcia się w uniwersytet państwowy o tradycyjnej organizacji i tradycyjnym programie, czy też ma zachować charakter szkoły wolnej o typie Collège de France¹⁶ [...]. Vieweger

¹⁴ Wilanowski w swoim życiorysie podał: „Dnia 26 stycznia 1945 r. przybyłem do Łodzi pieszo i zaraz zjawilem się u ówczesnego Delegata Rządu na miasto Łódź i województwo łódzkie – ministra Kazimierza Mijala, ofiarowując swą pracę w zakresie, w jakim uzna on dla mnie za odpowiedni. Minister Mijał polecił mi zająć się organizacją uniwersytetu, wydając mi na to dokument. 15 lutego 1945 r. otrzymałem od Ministerstwa Oświaty w Lublinie nominację na Delegata Ministerstwa dla spraw szkolnictwa akademickiego w Łodzi (dokument ten posiadam)” (AUŁ, Akta osobowe Bronisława Wilanowskiego, Życiorys, sygn. 3088). Istniały jednak relacje, że Wilanowski po przyjeździe do Łodzi, podczas wizyty w Kuratorium Okręgu Szkolnego legitymował się tylko mocno zniszczoną kartką z nieczytelnym pismem i zamazaną pieczęcią wspomnianego ministra. Za: B. Baranowski, K. Baranowski, *Pierwsze lata...*, s. 22.

¹⁵ B. Baranowski, *Pierwsze miesiące Uniwersytetu Łódzkiego*, „Uniwersytet Łódzki. Materiały i Sprawozdania” 1980, nr 2 (11), s. 10.

¹⁶ **Collège de France** – wyższa szkoła powołana w Paryżu w pierwszej połowie XVI w. przez francuskiego króla Franciszka I. Według jej założeń celem studiów było zdobywanie wiedzy, a nie stopni naukowych.

pragnął w miarę możliwości godzić te dwa stanowiska [...], lecz usiłując nie uronić nic z tradycji uczelni mającej na celu przede wszystkim naukę, a dopiero na dalszym planie przyznawanie dyplomów i świadectw¹⁷.

Polityczną batalię wygrał ostatecznie T. Vieweger. 11 marca w stołówce Hotelu „Monopol”, gdzie zorganizowano tymczasowe „przytulisko” dla przyjeżdżających do Łodzi uczonych, odbyło się spotkanie 50 osób spośród przyszłej kadry profesorskiej z ministrem oświaty S. Skrzeszewskim, który podczas przemówienia skierowanego do zebranych zapowiedział, że w Łodzi powstanie Wolna Wszechnica Polska – Uniwersytet Łódzki, a jej rektorem zostanie T. Vieweger¹⁸. Tego samego dnia na posiedzeniu Komitetu Organizacyjnego¹⁹, w którym uczestniczył dyrektor Departamentu Szkół Wyższych w Ministerstwie Oświaty, Jerzy Marowski (1901–1961), ustalono ramy organizacyjne czterech Wydziałów: Humanistycznego, Pedagogicznego, Matematyczno-Przyrodniczego oraz Nauk Społecznych (później Prawno-Ekonomiczny), stanowiących kontynuację podobnych wydziałów w WWP²⁰. Wkrótce też wybrano ich dziekanów. Byli nimi odpowiednio: Włodzimierz Dzwonkowski (1880–1954), od 30 marca Wiktor Wąsik (1883–1963), Stefan Truchim (1896–1967), Marian Grotowski (1882–1951) i Borys Łapicki (1889–1974). Wszyscy wymienieni byli profesorami WWP. Pod koniec marca zawiązała się grupa organizatorów Wydziału Lekarskiego (w osobach: Jerzego Jakubowskiego (1887–1967), Feliksa Przesmyckiego (1892–1974), Wincentego Tomaszewicza (1876–1965) i Ernesta Syma (1893–1950)), ale sprawa jego uruchomienia nie była jeszcze wtedy przesądzona²¹.

¹⁷ J. Muszkowski, *Komitet organizacyjny...*, s. 33.

¹⁸ K. Jażdżewski, *Pamiętniki. Wspomnienia polskiego archeologa z XX wieku*, Wydawnictwo Fundacji Badań Archeologicznych Imienia Profesora Konrada Jażdżewskiego, Łódź 1995, s. 196.

¹⁹ Skład **Komitetu Organizacyjnego Uczelni Państwowej w Łodzi** był następujący: Teodor Vieweger (przewodniczący), Bolesław Wilanowski, Julian Żukowski (doktor biologii, przed wojną związany ze szkołą rolniczą w Cieszynie; Archiwum UŁ nie posiada jego akt osobowych), Marian Grotowski (fizyk, profesor WWP) oraz Jan Muszkowski (bibliotekoznawca, profesor WWP).

²⁰ AUŁ, Komitet Organizacyjny, sygn. 1, Protokół nr 5 posiedzenia Komitetu Organizacyjnego z udziałem Dyrektora Departamentu Szkół Wyższych Ministerstwa Oświaty w dn. 11 III 1945.

²¹ AUŁ, Komitet Organizacyjny, sygn. 1, Protokół nr 14 posiedzenia Komitetu Organizacyjnego w dn. 30 marca 1945; F. Kiciński, *Materiały do dziejów wydziałów medycznych Uniwersytetu Łódzkiego i Akademii Medycznej w Łodzi w latach 1945–1955*.

27 marca przewodniczący T. Vieweger przedłożył ministrowi oświaty wstępną listę pracowników, która była później kilkakrotnie modyfikowana. Młoda uczelnia przyjęła liczne grono wykładowców „wszechnicowych”, a także z Uniwersytetu Warszawskiego, Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie i Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie. Formujący się Uniwersytet Łódzki korzystał więc z dorobku różnych przedwojennych polskich uniwersytetów. Do tego – jak pisał Józef Chałasiński – dochodziło sporo nowych ludzi, którzy dotychczas nie byli ściślej związani z uniwersytetem. Ta kategoria była najliczniej reprezentowana na prawie i na medycynie²². Bohdan Baranowski zanotował, że zaangażowanie wielu pracowników poprzednio niezwiązanych z Wolną Wszechnicą Polską odbyło się na skutek nacisków odgórnych²³. Jednak zdaniem Heleny Brodowskiej-Kubicz²⁴ opinia ta wydaje się przejawiskrawiona:

Wszechnicowa kadra nie była tak liczna, aby obsadzić chociażby podstawowe kierunki konieczne w uniwersyteckim kształceniu. Dużo osób zmarło i zginęło w latach 1939–1945. Ich kartoteka, sporządzona przez Radlińską znajduje się w Państwowym Archiwum w Łodzi. Jeśli dobrze zrozumiałam i zapamiętałam prowadzone wtedy rozmowy z profesorami WWP, chodziło im o właściwy dobór kadry uczonych, pozwalający zachować tradycje uczelni znanej z demokratyczno-postępowych myśli oraz zasad kształcenia niezależnych politycznie postaw kadry pracowniczej i swoich słuchaczy²⁵.

3. „Wóz ruszył w drogę”

Warunki, w jakich powstawał Uniwersytet Łódzki znacznie odbiegały od tych, w jakich wyobrażamy sobie zakładanie nowej uczelni. Wspominając początki UŁ, anglista Witold Ostrowski (1914–2006) pisał:

Gdy w latach powojennych powstawały liczne nowe uniwersytety w Wielkiej Brytanii, robiono tak: wynajdowano piękny zakątek niedaleko niewielkiego miasta, planowano rozsądny układ gmachów, uwzględniający boiska i sporty wodne, bu-

Cz. I. *Wspomnienia Franciszka Kicińskiego, do druku podał M. Bandurka*, Senacka Komisja do Spraw Wydawnictw Naukowych, [Warszawa] 1987.

²² J. Chałasiński, *O socjalistycznej idei uniwersytetu*, „Przegląd Nauk Historycznych i Społecznych” 1950, t. 1, s. 11–47, zwłaszcza s. 16.

²³ B. Baranowski, *Pierwsze miesiące...*, s. 11.

²⁴ **Helena Brodowska-Kubicz** (1914–2003), historyk, profesor UŁ.

²⁵ H. Brodowska-Kubicz, *Z chłopskiej łąki. Wspomnienia*, Wydawnictwo UŁ, Łódź 1994, s. 191.

dowano i wyposażano bibliotekę oraz domy akademickie. Przygotowywano kadrę nauczającą i wtedy uczelnia zaczynała działać²⁶.

W przypadku Uniwersytetu Łódzkiego wymagania życia: potrzeba powrotu do normalności, konieczność jak najszybszego zaspokojenia, choćby w sposób niedoskonały, głodu wiedzy w społeczeństwie przez blisko sześć lat pozbawionym wyższych uczelni, wymusiły odstąpienie od zasad „prawidłowej” organizacji. Tym tłumaczy się paradoksalny na pozór fakt, że Uniwersytet zaczął pracować jeszcze przed swoimi narodzinami. Istotnie, zapisy na studia²⁷ uruchomiono 15 marca, pierwsze wykłady rozpoczęły się już siedem dni później, dekret zaś powołujący do życia Uniwersytet Łódzki został uchwalony dopiero 24 maja. Trafnie określił tę sytuację Tadeusz Kotarbiński (1886–1981), który początki działalności UŁ skomentował następująco: „Jest to tak, jak gdyby wóz ruszył w drogę i jak gdyby dopiero podczas jazdy nakładano koła na osie”²⁸.

22 maja T. Vieweger wracając ze stolicy do Łodzi, zginął tragiczną śmiercią w wypadku samochodowym pod Ożarowem koło Sochaczewa. W Warszawie finalizował utworzenie Uniwersytetu Łódzkiego. Został pochowany 7 czerwca na Starym Cmentarzu Katolickim w Łodzi. W cztery dni później, podczas akademii żałobnej Natalia Gąsiorowska-Grabowska (1881–1964), historyk i profesor WWP, powiedziała:

²⁶ W. Ostrowski, *Mój uniwersytet*, „Kronika. Pismo UŁ” – wydanie specjalne. 60 lat Uniwersytetu Łódzkiego, [Wydawnictwo UŁ, Łódź] 2005, s. 50.

²⁷ Zasady przyjęć na studia, w tym także na wyższe lata, były następujące: oprócz maturzystów sprzed wojny i z okresu okupacji (tajne nauczanie), dopuszczono również absolwentów seminariów nauczycielskich, posiadających trzyletnią praktykę nauczycielską i zdany egzamin zawodowy. Postanowiono także zorganizować komisyjne egzaminy dla tych, którzy nie spełniali powyższych kryteriów, a chcieli podjąć naukę (od 1945/1946 r. przyjmowano ich na tzw. wstępny rok studiów). Ponadto wprowadzono kategorię wolnych słuchaczy i przyjęto liberalną „politykę zaliczeniową”, dopuszczającą zaświadczenia o odbyciu kursów akademickich na tajnych kompletach. Kursy ukończone w oflagach (np. Oflag II c Woldenberg – Dobiegniew) miały podlegać nostryfikacji na wzór studiów w zagranicznych uczelniach wyższych (AUŁ, Komitet Organizacyjny, sygn. 1, Protokół nr 4 posiedzenia Komitetu Organizacyjnego w dn. 9 III 1945; Protokół nr 7 posiedzenia Komitetu Organizacyjnego dn. 13 III 1945). Wiosną 1945 r. naukę podjęło około 2250 osób, jesienią liczba studiujących wzrosła do 6680 (dane za: K. Boye, *Studenci Uniwersytetu Łódzkiego w latach 1945/46–1949/50*, [w:] *Materiały do dziejów Uniwersytetu Łódzkiego...*, s. 186–187).

²⁸ M. Grochowska, *Wytrąceni z milczenia*, Wydawnictwo Czarne, Warszawa 2013, s. 35.

Odszedł od nas „Nasz Rektor” [...] tak Go zwykle nazywaliśmy na Wolnej Wszechnicy Polskiej, bo był złączony ze swą uczelnią najściślejszymi węzłami. Mieliliśmy poczucie, że ani nasza instytucja bez rektora Viewegera, ani rektor Vieweger bez Wszechnicy istnieć nie mogą²⁹.

Trudno przesądzić, czym byłby Uniwersytet Łódzki, gdyby nie przedwczesna śmierć rektora T. Viewegera. Niezależnie od późniejszych zdarzeń dzisiejszy UŁ swoje powstanie zawdzięcza właśnie jemu.

4. Rektor Tadeusz Kotarbiński i nowa wizja Uniwersytetu Łódzkiego

Wiadomość o śmierci T. Viewegera dotarła do Łodzi z kilkudniowym opóźnieniem. 27 maja zebrał się Komitet Organizacyjny. Do jego składu, na miejsce zmarłego, została zaproszona Natalia Gąsiorowska-Grabowska, przed wojną profesor Wszechnicy³⁰. Namawiano ją, aby przyjęła funkcję przewodniczącej tego gremium (i podobno również stanowisko rektora), ale odmówiła. W tej sytuacji na czele Komitetu Organizacyjnego stanął Marian Grotowski, „prawa ręka” T. Viewegera (nie był jednak brany pod uwagę jako kandydat na rektora UŁ)³¹. Funkcję przewodniczącego pełnił do 19 czerwca. Tego dnia odbyło się ostatnie posiedzenie Komitetu Organizacyjnego. Zadania Grotowskiego wkrótce przejął Tadeusz Kotarbiński, który 8 lipca w Ministerstwie Oświaty odebrał – jak to ujął w swoim dzienniku – „wezwanie do objęcia obowiązków pełniącego obowiązki rektora Uniwersytetu Łódzkiego”³².

Tadeusz Kotarbiński od 22 maja był członkiem tzw. komisji trzech (razem z historykiem pedagogiki Bogdanem Nawroczyńskim (1882–1974) i fizykiem Stefanem Pieńkowskim (1883–1953), która tymczasowo zarządzała

²⁹ AUŁ, sygn. 2997, Akademia Żalobna ku czci śp. Rektora T. Viewegera, k. 16.

³⁰ AUŁ, Komitet Organizacyjny, sygn. 1, Protokół nr 27 z posiedzenia Komitetu Organizacyjnego z udziałem Organizatorów Wydziałów oraz osób zaproszonych w dn. 27 V 1945 r.; Protokół nr 29 posiedzenia Komitetu Organizacyjnego z dn. 1 czerwca 1945 r.

³¹ B. Baranowski, K. Baranowski, *Pierwsze lata...*, s. 31; K. Baranowski, *Początki Łodzi akademickiej...*, s. 107.

³² Połączone Biblioteki Wydziału Filozofii i Socjologii UW, Instytutu Filozofii i Socjologii PAN i Polskiego Towarzystwa Filozoficznego, Zbiory specjalne, Archiwalia Tadeusza i Janiny Kotarbińskich, rkp. U594, T. Kotarbiński, *Dzienniki 1944–1977*, t. I, z. 1–7, s. 62.